

تبیین جایگاه اسلام در روند شهرنشینی و سازمان فضای شهری ایران

ستار خالدیان^{۱*}، حسن کریمیان^۲، احمد پور احمد^۳، حامد مظاهریان^۴

^۱ دکتری باستان شناسی دانشگاه تهران

^۲ دانشیار گروه باستان شناسی دانشگاه تهران

^۳ استاد گروه جغرافیای انسانی دانشگاه تهران

^۴ استادیار معماری اسلامی دانشکده معماری دانشگاه تهران

تاریخ پذیرش: ۹۳/۰۷/۲۰

تاریخ دریافت: ۹۳/۰۴/۱۲

چکیده

با حضور مسلمانان در ایران و تسلط آن‌ها بر کشور، سیر شهرنشینی و ساختار زندگی شهری ایران تغییراتی در خور توجه کرد. هر چند باید اساس و شالوده شهر بعد از ورود اسلام را بر پایه شهرنشینی و شهرسازی دوران ساسانی دانست، دین جدید مجموعه‌ای از اصول و هنجارها و چارچوب اجتماعی نوینی را در جامعه ایرانی رواج داد که به روشنی بر ساختار زندگی روزمره مردمان تأثیرگذار بود. این مقاله که از نوع تحقیقات تاریخی است سعی دارد، تا با استفاده از داده‌های تاریخی، اسنادی، یافته‌های باستان‌شناسی، مدارک شهرسازی و تحلیل آن‌ها تأثیر اسلام بر روند شهرنشینی و ساخت و سازمان فضایی شهری را بررسی کند. نتایج حاصل از این مطالعه سعی دارد تا مشخص سازد اسلام چگونه و به چه میزان بر سازمان فضایی شهرهای ایران تأثیرگذار بوده است و با فرض مؤثر بودن اسلام بر شهرهای دوران اسلامی آیا می‌توان عنوان شهر اسلامی را به آن‌ها اطلاق کرد. نگارندگان معتقدند اسلام مهم‌ترین عامل در تغییرات صورت گرفته در بافت و سیمای شهرهای ایران بعد از اسلام بوده است. مطالعات حاصل از این پژوهش نشان می‌دهد اسلام به صورت غیر مستقیم و ابتدا بر روی سازمان اجتماعی و ساختار زندگی شهری در ایران تأثیر داشته و در نتیجه این تغییر سترگ دیگر شاخصه‌های شهری نیز، که در ساخت سازمان فضایی شهرها مؤثرند، تغییر یافته است. هم‌چنین نتایج این تحقیق نگارندگان را به این باور رسانده است که اطلاق واژه شهر اسلامی به شهرهای تأسیس شده یا تغییر شکل یافته ایران بعد از اسلام نادرست است و مناسب‌ترین واژه برای تبیین این فرایند تأثیرگذار «شهر در دوران اسلامی» است.

واژگان کلیدی: اسلام، سازمان فضایی، شهر، شهرنشینی، ایران.

Elaboration of the Position of Islam in the Urbanism Trend and Organization of Iranian Urban Space

Sattar Khaledian

Ph.D. in Archaeology, University of Tehran

Hassan Karimian

Associate Professor, Department of Archaeology, University of Tehran

Ahmad Pourahamad

Professor, Department of Human Geography, University of Tehran

Hamed Mazaherian

Assistant Professor of Islamic Architecture, School of Architecture, University of Tehran

Abstract:

With the presence of Muslims in Iran and their dominancy over the country, the course of urban settlement and structure of Iranian urban life had noticeable changes. Though the base of city after the introduction of Islam should be considered based on urban settlement and urbanism at Sassanid ages. The new religion spread a set of new social frameworks, norms and principles in the Iranian society which explicitly had impact on the structure of the daily life of people. This article is of the type of historical researches and using the historical data, documents, archeological findings, urbanism evidences and their analysis, this article tries to study the influence of Islam on the trend of urban settlement and the construction of urban spaces. The results of this study make efforts to display how and to what extent Islam has impact had on the space organization of the Iranian cities. With the assumption of impact of Islam on the cities of Islamic ages, it displays whether or not the title of the Islamic city could be attributed to them. The authors believe that Islam has been the most important factor in the changes made in the texture and face of Iranian cities after Islam. The studies obtained from this research showed that Islam indirectly and primarily has had impact on the social organization and structure of urban life in Iran. As a result of these vast changes, other urban features which are effective in the construction of space organization of cities have undergone changes. The results of the research have also made authors to come to this belief that the application of the Islamic city term to the established or changed cities of Iran after Islam is incorrect and the most suitable term for the elaboration of this effective process is the city in Islamic ages.

Keywords: Islam, Space Organization, City, Urban Settlement, Iran .

فهرست منابع و مراجع

۱. قرآن کریم.
۲. ابن اخوه (۱۳۶۰)، معالم القریه فی احکام الحسبه، ترجمه جعفر شعار، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، تهران.
۳. ابوالحسنی، سید رحیم (۱۳۸۷)، «ثبات و تحول در جامعه‌شناسی سیاسی فارابی»، مجله سیاست، صص ۱۷-۴۳.
۴. اخوت، هانیه؛ الماسی، فریانه و بمانیان، محمدرضا (۱۳۹۰)، معماری و شهرسازی سنتی در کشورهای اسلامی، انتشارات هله، تهران.
۵. اهلرزی، اکارت (۱۳۷۴)، «شهر شرق اسلامی مدل و واقعیت»، ترجمه محمد حسن ضیاء توانا، مصطفی مؤمنی، فصلنامه تحقیقات جغرافیایی، صص ۲۷-۶۵.
۶. اهلرزی، اکارت (۱۳۸۱)، «شهر در خاورمیانه اسلامی از دیدگاه یک جغرافیدان آلمانی»، ترجمه مهرداد وحدتی دانشمند، مجله اثر، شماره ۳۳ و ۳۴، صص ۴۴۵-۴۵۲.
۷. برزگر، محمدرضا (۱۳۸۲)، شهرسازی و ساخت شهر، انتشارات کوشانفر، شیراز.
۸. بemat، نجم‌الدین (۱۳۷۸)، اصطلاحات و تشبیهات معماری در قرآن، ترجمه محمد حسین دیلمی، مجموعه مقالات کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران، ارگ بم-کرمان، جلد اول، سازمان میراث فرهنگی، تهران.
۹. پاینده، ابوالقاسم، (۱۳۸۵)، نهج الفصاحه، گردآورنده: ترجمان: جعفر دلشاد، نصرالله شاملی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران.
۱۰. پاپلی یزدی، محمدحسین و حسین رجبی سنجرودی (۱۳۹۰)، نظریه‌های شهر و پیرامون، انتشارات سمت، تهران.
۱۱. پور احمد، احمد و موسوی، سیروس (۱۳۸۹)، «ماهیت اجتماعی شهر اسلامی»، فصلنامه مطالعات شهر ایرانی اسلامی، شماره دوم، صص ۱-۱۱.
۱۲. جاوری، محسن (۱۳۸۹)، فضا و جامعه شهرهای ایران در دوران انتقال از ساسانیان به قرون اولیه اسلامی، مطالعه موردی: ویگل و هراسگان، پایان‌نامه دکتری گروه باستان‌شناسی دانشگاه تهران.
۱۳. حاجی قاسمی، کامبیز (۱۳۹۱)، مروری بر تاریخ معماری ایرانی-اسلامی، جستارهایی در چیستی هنر اسلامی، مجموعه مقالات و درس‌گفتارها، به‌اهتمام هادی ربیعی، انتشارات فرهنگستان هنر، صص ۳۵-۶۰.
۱۴. حبیبی، سید محسن (۱۳۷۵)، از شار تا شار، انتشارات دانشگاه تهران، تهران.
۱۵. حکیم، سلیم بسیم (۱۳۸۱)، شهرهای عربی-اسلامی، اصول شهرسازی و ساختمان، ترجمه محمد حسین مالکی و عارف اقوامی مقدم، سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، تهران.
۱۶. خیرآبادی، مسعود (۱۳۷۶)، شهرهای ایران، ترجمه حسین حاتمی‌نژاد، انتشارات نیکا، مشهد.
۱۷. ربانی، رسول (۱۳۸۹)، جامعه‌شناسی شهری، انتشارات دانشگاه اصفهان، اصفهان.
۱۸. رضوی، سید ابوالفضل (۱۳۸۸)، «ساختار زندگی شهری در ایران دوره اسلامی»، کتاب ماه تاریخ و جغرافیا، شماره ۱۳۴، صص ۲-۱۷.
۱۹. ساوج، مایک و وارد، آلن (۱۳۸۰)، جامعه‌شناسی شهری، ترجمه ابوالقاسم پوررضا، انتشارات سمت، تهران.
۲۰. سرفراز، علی (۱۳۷۲)، راهنمای آثار باستانی بیشاپور، انتشارات مصطفوی، شیراز.
۲۱. سرفراز، علی اکبر (۱۳۶۶)، بیشاپور، در شهرهای ایران، به کوشش محمد یوسف کیانی، جهاد دانشگاهی، تهران.
۲۲. سلطان‌زاده، حسین (۱۳۹۰)، تاریخ مختصر شهر و شهرنشینی در ایران از دوره باستان تا سال ۱۳۵۵ ه.ش، انتشارات چهار طاق، تهران.
۲۳. سیفیان، محمدکاظم (۱۳۷۷)، «قاعده لاضرر و رعایت آن در اصول معماری و شهرسازی اسلامی»، مجله هنرهای زیبا، شماره ۳.
۲۴. سیاح، احمد (۱۳۶۸)، دایره المعارف سیاح، انتشارات علمی و فرهنگی، تهران.
۲۵. شاه‌محمدی، علیرضا (۱۳۷۹)، حمام‌های بیشاپور؛ مجموعه مقالات کنگره تاریخ و معماری شهرسازی ایران ارگ بم-کرمان، به کوشش آیت‌الله زاده شیرازی، ج ۳، سازمان میراث فرهنگی (پژوهشگاه)، تهران.
۲۶. طالبی، ژاله (۱۳۸۳)، «روابط اجتماعی در فضاهای شهری»، نامه علوم اجتماعی، شماره ۲۴، صص ۱۶۱-۱۸۰.
۲۷. غنی‌زاده، مسعود (۱۳۸۵)، «نگاهی به شهر در تمدن اسلامی»، نشریه راهبرد یاس، شماره ۷، صص ۱۹۷-۲۱۰.
۲۸. فارابی، ابونصر (۱۳۵۸)، سیاست مدینه، ترجمه سید جعفر سجادی، انتشارات انجمن فلسفه ایران، تهران.
۲۹. فرجام، رسول؛ هادی سلیمانی مقدم و اسماعیل چاوشی (۱۳۹۰)، «مفهوم اجتماعی شهر از منظر متون و تعالیم اسلامی»، فصل‌نامه برنامه‌ریزی منطقه‌ای، شماره ۲، صص ۲۷-۴۰.
۳۰. فرشاد، مهدی (۱۳۶۲)، تاریخ مهندسی در ایران، انتشارات گویش، تهران.
۳۱. کاستللو، فرانسیس وینسنت (۱۳۶۸)، شهرنشینی در خاورمیانه، ترجمه پرویز بیران و عبدالعلی رضایی، چاپ اول، نشر نی، تهران.
۳۲. کریمیان، حسن (۱۳۸۴)، «ضرورت بهره‌گیری از تئوری‌های جدید در تحلیل ساختار فضایی بافت‌های کهن»، مجله علمی پژوهشی دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دوره ۵۶، شماره ۱۷۲، صص ۱۱۱-۱۲۱.
۳۳. کریمیان، حسن و سیدین، ساسان (۱۳۸۹)، «دارابگرد در انتقال از ساسانیان به دوران اسلامی بر اساس مستندات باستان‌شناختی»، مجله باغ نظر، شماره سیزده، صص ۷۳-۸۸.
۳۴. کلانتری خلیل‌آباد، حسین؛ صالحی، سید احمد و رستمی، قهرمان (۱۳۸۹)، «نقش تاریخی وقف در کل‌گیری شهر اسلامی (مطالعه موردی شهر اصفهان)»، مطالعات شهر ایرانی اسلامی، شماره ۱، صص ۱-۱۴.
۳۵. لمپتون، ان (۱۳۵۰)، جامعه اسلامی در ایران، ترجمه حمید حمیدی، تهران.
۳۶. مشهدی‌زاده دهقانی، ناصر (۱۳۸۶)، تحلیلی از ویژگی‌های برنامه‌ریزی شهری در ایران، انتشارات دانشگاه علم و صنعت، تهران.
۳۷. مفتخری، حسین و زمانی، حسین (۱۳۸۷)، تاریخ ایران (از ورود مسلمانان تا پایان طاهریان)، انتشارات سمت، تهران.
۳۸. ممتاز، فریده (۱۳۹۱)، جامعه‌شناسی شهر، شرکت سهامی انتشار، تهران.

۳۹. مؤمنی، مصطفی (۱۳۷۳)، «شهر شرق اسلامی»، فصلنامه تحقیقات جغرافیایی، صص ۱۵-۴۶.
۴۰. منصور، سید امیر (۱۳۸۶)، «دو دوره سازمان فضایی در شهر ایرانی: قبل و بعد از اسلام با استعانت از شواهد تحولات شهر کرمان»، مجله باغ نظر، شماره ۷، صص ۶۰-۴۹.
۴۱. موسوی حاجی، سید رسول (۱۳۷۶)، «لزوم بازنگری در نحوه بازیدی، هدایت و راهنمایی جهانگردان خارجی از آثار تاریخی»، مجموعه مقالات نخستین همایش جهانگردی جمهوری اسلامی ایران، کیش.
۴۲. مهریار، محمد (۱۳۷۹)، سیمای شهر بیشاپور در دوران اسلامی، مجموعه مقالات دومین کنگره تاریخ و معماری ایران ارگ بم-کرمان، ج ۳، به کوشش باقر آیت‌الله زاده شیرازی، چاپ اول، سازمان میراث فرهنگی، تهران.
۴۳. نقی زاده، محمد (۱۳۸۹)، «تفکر توحیدی و سازمان فضایی شهر در تمدن اسلامی»، کتاب ماه هنر، شماره ۱۴۴، صص ۶۶-۷۹.
۴۴. نقی زاده، محمد (۱۳۸۸)، «طرح کلی برنامه جامع احیای شهر اسلامی»، کتاب ماه هنر، دی، صص ۴-۱۳.
۴۵. نهج البلاغه (۱۳۷۳)، ترجمه و شرح حاج سید علی نقی فیض الاسلام، انتشارات زرین، تهران.
۴۶. یوسفی فر، شهرام (۱۳۸۴)، «تأملاتی در مقوله شکل شهر و مناسبات شهرنشینی در سده های میانه تاریخ ایران»، مجله فرهنگ، شماره ۵۵، صص ۲۱۷-۲۶۱.
۴۷. یوسفی فر، شهرام، محمدی، سید محمد حسین (۱۳۸۸)، «تاثیر مناسبات اجتماعی در شکل بندی کالبدی شهر ایرانی- اسلامی بر اساس رویکرد نمونه وار به شهر ری دوره در عصر سلجوقی»، پژوهشنامه ی انجمن ایرانی تاریخ، سال اول، شماره ی ۱، صص ۱۴۴-۱۶۷.
۴۸. یوسفی فر، شهرام (۱۳۹۰)، مناسبات شهر و شهرنشینی در دوره سلجوقیان، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران.

49. Bianca, S. (1981), Traditional Muslim Cities and Western Planning Ideology: And outline of Structural Conflicts, the Arab city: Its Character And Islamic Cultural Heritage, Proceedings of Symposium, Medina, Edited by I.Serageldin and S.elsadek.
50. Savory, R. M. (1979), Islamic Civilization, Cambridge university Press.
51. Stern, S. m. (1970), The Islamic City, In: The Islamic City: Eds., A. h. Hourani and S. M. Stern, A Collquium University of Pcnsylvania Press.